

Mündəricat

1. QLOBAL İQTİSADİYYAT VƏ TƏHLİL BÖLMƏSİ

- 1.1. Qlobal proseslər, bazarlarda vəziyyət və aparılan siyasət
- 1.2. Mərkəzi banklarda modelləşdirmə və proqnozlaşdırma aparatı
- 1.3. İnkişaf iqtisadiyyatı üzrə tədqiqatlar
- 1.4. Mərkəzi banklar və qlobal maliyyə sistemi
- 1.5. Ödəniş sistemləri üzrə son meyllər və qlobal tədqiqatlar
- 1.6. Qlobal maliyyə mərkəzləri

2. FUNDAMENTAL TƏDQIQATLAR BÖLMƏSİ (AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ BANKI)

- 2.1. İdxal və ixracın tələb və məzənnə elastikliyi
- 2.2. Nağdsız ödənişlərin iqtisadi artıma təsiri

3. MALİYYƏ SAVADLIĞI

4. İQTİSADI SÖZLÜK

Son tədqiqat işləri

1.İdxal və ixracın tələb və məzənnə elastikliyi

Məqalədə Azərbaycanın 2001-2013-cü illər üzrə idxal və ixracının tələb və məzənnə elastikliyi tədqiq olunur. İdxal və ixrac göstəriciləri istehlak, aralıq və kapital məhsulları qruplarına bölünərək ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilmişdir....

2.Nağdsız ödənişlərin iqtisadi artıma təsiri

Məqalədə nağdsız ödənişlərin inkişafı ilə iqtisadi artım arasında əlaqə araşdırılır. Ölkədə nağdsız hesablaşmaların inkişaf səviyyəsini ölçmək üçün kart penetrasiya əmsalı hesablanmışdır. Daha sonra kart penetrasiya əmsalı ilə ev təsərrüfatlarının istehlak səviyyəsi arasında əlaqə qiymətləndirilmişdir.....

Tədqiqatlar və inkişaf mərkəzinin buraxılışı olan Tədqiqat Bülleteni Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsində elektron formada yerləşdirilir (www.cbar.az).

1. QLOBAL İQTİSADİYYAT VƏ TƏHLİL BÖLMƏSİ

1.1. Qlobal proseslər, bazarlarda vəziyyət və aparılan siyasət

İqtisadi fəallıq. BVF 2014-cü il üçün iqtisadi artım proqnozunu 0.3% azaldaraq 3.4%-ə endirmişdir. Buna səbəb birinci rübdə ABŞ-da iqtisadi aktivliyin zəifləməsi və əksər İEOÖ-də aşağı optimistik gözləntilərin mövcud olmasıdır. 2-ci rübdən sonrakı dövrlərdə isə iqtisadi artımın artacağı gözlənilir.

Avrozonada 2014-cü ildə iqtisadi artımın pozitiv zonaya keçəcəyi və 1.1% olacağı proqnozlaşdırılır. Belə ki, sənaye istehsalı indeksi artır, işsizlik isə azalmaqdadır.

Çində kredit artımının cilovlanması və əmlak bazarına dair tədbirlər daxili tələbin gözləndiyindən çox yumşalmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi aktivliyi sürətləndirmək məqsədilə Çin hökuməti 2-ci rübdə KOS-lara vergi güzəşti, fiskal və infrastruktur xərclərinin artırılması kimi tədbirlər həyata keçirmişdir. Nəticədə, Çində 2014-cü ildə iqtisadi artımın 7.4% olacağı gözlənilir.

İEOÖ-də iqtisadi aktivlik gözləndiyindən də aşağı olmuşdur. Bunun əsas səbəbi ABŞ və Çindən qaynaqlanan xarici tələbin və investisiyaların və nəticədə daxili tələbin azalmasıdır. BVF-nun proqnozuna görə, İEOÖ-də iqtisadi artım 2014-cü ildə 4.6% təşkil edəcək.

Ümumilikdə, cari ilin birinci yarısında ümumən, akkomodativ monetar siyasət (ABŞ-da yumşaq siyasətin tədricən aradan

qalxması) və yumşaq fiskal konsolidasiya (Yaponiya istisna olmaqla) qlobal artımın əsas drayveri olmuşdur.

Xarici ticarət. Dövr ərzində qlobal ticarət dövriyyəsində ciddi dəyişiklik müşahidə edilməmişdir. 2014-cü il üçün Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) qlobal ticarət dövriyyəsinin 4.1% artacağını proqnozlaşdırır.

Biznes inamı. 2014-cü ilin əvvəlindən konyuktur göstəriciləri stabilləşmiş, biznes mühitinin yaxşılaşma meyli 1-ci yarım il ərzində mülayim olmuşdur.

Qlobal ixrac sifarişləri indeksi cari ilin ikinci rübündə dünya üzrə 52.2 olmuşdur ki, bu da aprel ayındakı göstəricidən (51.9) yüksəkdir. Ümumilikdə, bu göstərici hələ də neytral artım (50) səviyyəsindən yüksək olaraq qalır.

Əmək bazarı. BVF-nun məlumatına görə, 2014-cü ildə Avrozonada işsizlik səviyyəsi 12.1%-dən 11.9%-ə, ABŞ-da 7.4%-dən 6.4%-ə azalacaq, Çində və digər qabaqcıl Asiya ölkələrində isə müvafiq olaraq 4.1% və 4% olacaqdır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatına görə, əgər bu işsizlik meyili davam etsə, 2018-ci ildə ümumi işsizlərin sayı 218 mln. nəfərə çatacaq.

Maliyyə bazarları. Qlobal maliyyə bazarlarında uzunmüddətli faiz dərəcəsinin artması riski yaranmışdır. Xüsusilə, ABŞ-da risk sentimentinin dəyişməsi nəticəsində uzunmüddətli faiz dərəcəsi gözləndiyindən çox artarsa, bu, uzunmüddətli faiz dərəcələrinin artmasını şərtləndirəcək.

Avrozonada inflyasiyanın gözləndiyindən aşağı olması və Avropa Mərkəzi Bankının faiz dərəcələrini azaltması nəticəsində İEOÖ-lərə kapital axınları yenidən canlanmışdır. Nəticədə, İEOÖ-də dövlət istiqrazları üzrə spread daralmış, valyuta məzənnəsi və səhm qiymətləri stabilləşmişdir.

Əmtəə bazarları. 2014-cü ilin birinci yarısında əksər əmtəə qiymətləri nisbətən stabil olmuşdur. Dövr ərzində əmtəə bazarlarında əsasən təklif amilləri üstünlük təşkil etmişdir. 5 ay ərzində Əmtəə Qiymətləri İndeksi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nəzərən 2.8%, o cümlədən ərzaq qiymətləri 0.6% artmışdır.

Bəzi regional konfliktlər və təklif şəraitinin dəyişməsi neftin qiymətinin yüksək qalmasında mühüm amillərdən biri olmuşdur (108 USD/b). Artan geosiyasi risklər neftin qiymətinin daha da yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Son proqnozlara görə, 2014-cü ildə neftin ümumi qiymətinin 104.1 dollar olacağı, qeyri-yanacaq əmtəələrin qiymətinin isə 1.7% azalacağı gözlənilir.

İnflyasiya. 2014-cü ilin ikinci rübündə ABŞ-da inflyasiya 2.1% təşkil etmişdir.

Avrozonada isə inflyasiya 0.5% olmuşdur. Buna səbəb daxili tələbin zəif olması və əmtəə qiymətlərinin azalmasıdır. Bu isə inflyasiyanın hədəfdən və uzunmüddətli trenddən aşağı olmasını şərtləndirmişdir. Yaponiyada Abenomiks iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi yapon yeninin ucuzlaşması ilə inflyasiya nisbətən artaraq iyun ayında 3.6%-ə çatmışdır.

BVF-nun hesablamalarına görə, İEOÖ-də 2014-cü ildə inflyasiya 5.4% təşkil edəcəkdir. İEOÖ-də isə inflyasiyanın 2014-cü ildə 1.6% olacağı proqnozlaşdırılır. Bütövlükdə, ilin sonuna qlobal inflyasiya 2.7% proqnozlaşdırılır (2013 – 2.6%).

Siyasət qərarları. 2014-cü ilin 1-ci yarısında İEOÖ-də dəstəkləyici monetar siyasət davam etdirilmişdir. ABŞ-da uzunmüddətli faizlər artan dinamikaya malik olsa da, Yaponiya və Avrozonada aşağı faiz dərəcələri saxlanılmaqla, yumşaq siyasət davam etdirilir.

BVF-nun proqnozuna görə, bir çox İEOÖ-də fiskal konsolidasiya siyasəti 2014-cü ildə nisbətən yumşalacaqdır. Bunun əsas səbəbi bu ölkələrdə ümumi borc səviyyəsinin nisbətən stabilləşməsidir. İstisna hal olaraq Yaponiyada 2014-cü ildən fiskal konsolidasiya siyasəti davam etdiriləcək. İEOÖ-in əksəriyyətində isə büdcə kəsiri böhrandan əvvəlki səviyyədən yüksəkdir. BVF-na görə, fiskal islahatlar İEOÖ-də fiskal dayanıqlığı artırır, iqtisadi artımı stimullaşdırır və yığıcı səviyyəsini yüksəldə bilər.

Ötən dövrdə aşağı faiz dərəcələri və fiskal konsolidasiya tədbirlərinə baxmayaraq, məcmu tələb artmamışdır. Bu baxımdan, BVF akkomodativ monetar siyasətin İEO-də davam etdirilməsi və fiskal siyasətin iqtisadiyyatın bərpaasını və dayanıqlı

inkışafını dəstəkləyəcək şəkildə həyata keçirilməsini tövsiyə edir.

Mənbə: IMF, World Economic Outlook (WEO) Update: *An Uneven Global Recovery Continues*, July. 2014

1.2. Mərkəzi banklarda modelləşdirmə və proqnozlaşdırma aparatı

İnflyasiyanın proqnozlaşdırılması: Mərkəzi Avropa ölkələrinin təcrübəsi

Son illər Mərkəzi Avropa ölkələri (MAÖ) proqnozlaşdırma sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin, bu ölkələrdə monetar siyasət rejimləri bir-birindən fərqlənir. Bu isə inflyasiyanın proqnozlaşdırılması zamanı fərqli yanaşma tələb edir. Belə ki, inflyasiyanın birbaşa hədəflənməsi rejimini tətbiq edən Çexiya, Macarıstan və Polşada proqnozlaşdırma üzrə xüsusi tələblər mövcuddur. Cədvəl 1-də MAÖ-nin proqnozlaşdırma təcrübəsinin müqayisəli xülasəsi verilmişdir.

Şəffaflıq dərəcəsi

Digər amillərlə yanaşı, mərkəzi banklar inflyasiya proqnozlarını dərc etməklə yüksək şəffaflığa nail ola bilirlər. Bu baxımdan Çexiya, Macarıstan və Polşada mərkəzi bankların inflyasiya gözləntisini əks etdirən hesabatlar (rüblük) nəşr edilir. Lakin, bu ölkələr üzrə hesabatlar

bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Polşada inflyasiya hesabatı proqnoz əvəzinə siyasətçilərin gələcək inflyasiya mühiti barədə ümumi rəy və fikirlərini əks etdirir. Slovakiya Mərkəzi Bankı (SMB) isə iqtisadi proqnozlarını ikinci rübdə yenidən baxılmaq şərti ilə illik monetar proqram çərçivəsində nəşr etdirir. Həmçinin cari mühitə dair aylıq hesabatlar nəşr edilir. Sloveniya Bankı (SB) proqnozlarını daha az tezlikdə (ildə ən azı iki dəfə) və inflyasiya üzrə ayrıca hesabat formasında nəşr etdirir. Şəffaflığın daha da artırılması üçün, Çexiya və Macarıstan mərkəzi bankları inflyasiyaya təsir edən amillərin gələcək dinamikasını təhlil etməklə, ÜDM-in komponentləri, cari və ya xarici tələb kimi makroiqtisadi göstəricilər üzrə gözləntilərini verirlər. Bu baxımdan əhatəli makroiqtisadi təhlil və proqnoz inflyasiya üzrə şəffaf bir görüntü yaradır.

Cədvəl. 5 MAÖ-in mərkəzi banklarında inflyasiyanın proqnozlaşdırılması sisteminin əsas xüsusiyyətləri

	Şəffaflıq	Prosedur	Proqnoz dövrü, tezlik	Modellər	Şərtlik
Çexiya	proqnozların rüblük nəşri	siyasət qurucularının cəlb edilməsi	6-8 rüb, rüblük	struktur natamam modelləri, rəyləri	şərtli və şərtsiz
Macarıstan	proqnozların rüblük nəşri	iterativ, siyasət qurucularının tədrici iştirakı	6-8 rüb, rüblük	natamam tarazlıq modelləri, rəyləri, simulyasiya modelləri	şərtli
Polşa	proqnozların rüblük nəşri	heç bir siyasət qurucularının cəlb edilməməsi	4-6 rüb, aylıq	struktur natamam modelləri, rəyləri	şərtli və şərtsiz
Slovakiya	illik nəşrlər, aylıq yenilənmə	iterativ, siyasət qurucularının tədrici iştirakı	4 rüb, aylıq.	yalnız mütəxəssis mühakiməsi	-
Sloveniya	yarım-illik proqnozların rüblük nəşri	heç bir siyasət qurucularının cəlb edilməməsi	8 rüb, ildə ən azı iki dəfə	struktur mütəxəssis modelləri, mühakiməsi	şərtli

Proqnozlaşdırma proseduru

İnflyasiyanın proqnozlaşdırılmasında əsas məqsəd monetar siyasət qərarlarının verilməsində effektivliyin artırılmasıdır. Bu səbəbdən proqnozun necə verilməsinə və siyasət qərarları zamanı onun nəzərə alınmasına, həmçinin yeni iqtisadi məlumatların əhatə olunması prosedurlarına baxaq. Proqnozun hazırlanmasına siyasətçilərin cəlbə bu prosedurun mühüm xüsusiyyəti hesab edilir. Bu, həm də proqnoz heyəti ilə siyasət qurucuları arasında sıx əməkdaşlığı göstərir. Bununla yanaşı, məntiqi olaraq monetar siyasət qərarında inflyasiya gözləntiləri proqnoz nəticələri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Bu zaman siyasətçilər proqnozdan əvvəl ekzogen dəyişənlərə dair fərziyyələri modifikasiya edə və qeyri-müəyyənliklər

üzrə riskləri qiymətləndirə bilirlər. Buna baxmayaraq, mövcud rejimlər arasında fərqlər vardır: Çexiya Milli Bankı İdarə Heyəti proqnozlaşdırma prosesində qeyri-mütəmadi şəkildə iştirak edərsə, Macarıstan və Slovakiyada proqnoz heyəti və siyasətçilər mütəmadi diskussiya klubları şəklində müzakirələr aparırlar. Polşa və Sloveniyada proqnoz işlərinə siyasətçilər hər-hansı formada cəlb edilmir. Burada yekun proqnozlar qərarvericilər tərəfindən müzakirə olunur.

Digər mühüm prosedural məsələlər isə proqnozların nəşr tarixləri və “eks-post” qiymətləndirmənin nəticələridir. Mərkəzi banklar həmçinin ilkin proqnozların eks-post qiymətləndirməsinə görə də fərqlənirlər. Belə ki, bəzi ölkələrdə iki proqnoz intervalında yeni məlumatlar əsasında ilkin proqnozlara baxılır. Bu

təcrübədə ortamüddətli dövrdə monetar siyasət quruculuğuna dəstək vermək üçün aylıq nəşr edilmiş proqnoz qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Proqnoz dövrü və tezliyi

Proqnoz dövrü aşağıdakı iki amil əsasında müəyyən olunur. Birincisi, proqnoz dövrü monetar siyasətin iqtisadiyyata təsir edə biləcəyi qədər uzun müddəti əhatə etməlidir. İkinci, etibarlı proqnoz əldə etmək üçün dövr kifayət qədər qısa olmalıdır. MAÖ-də proqnoz dövrü 6 rüb təşkil edir. Çexiya və Macarıstanda 6 ilə 8 rüb arasında, Polşada isə 4 ilə 6 rüb arasında proqnoz dövrünə üstünlük verilir. Ən qısa dövr (4 rüb) Slovakiya, ən uzun dövr (8 rüb) isə Sloveniya Mərkəzi Bankı tərəfindən tətbiq edilir. Əsas proqnozla yanaşı, Çexiya və Polşada makromodelə əsaslanan 3 və 4 illik dövr üzrə proqnoz verilir. Proqnozun hazırlanma tezliyi və bu tezliyin seçimi siyasət qurucuları arasında görüşün sayından, statistik göstəricilərin nəşr tezliyi kimi amillərdən asılıdır. Bu baxımdan, Çexiya və Macarıstan mərkəzi banklarında proqnoz əsasda rüblük verilir. Polşa və Slovakiya mərkəzi bankları isə proqnozu daha yuxarı tezlikdə, aylıq əsasda verirlər. Bunun əksinə olaraq, Sloveniya Mərkəzi Bankı ildə iki dəfə (ən azı) olmaqla daha aşağı tezlikdə inflyasiya proqnozlarını bəyan edir.

Proqnozlaşdırma modeli

Əksər iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, inkişaf etmiş ölkələrdə proqnozlaşdırma

siyasəti daha çox plüralist yanaşma əsasında olmalıdır. Yəni, burada ekspert rəylərindən tutmuş, mürəkkəb struktur modellərə kimi istifadə edilməlidir. Bütün MAÖ mərkəzi banklarında plüralistik yanaşmadan istifadə edilir, hətta makroekonometrik modellərə malik olan ölkələrdə (Çexiya, Polşa, Sloveniya) inflyasiya proqnozlaşdırılan zaman sahə mütəxəssislərinin fikir və mühakimələri də nəzərə alınır.

Üsullar arasında əsas fərq, onların nə dərəcədə formal ekonometrik modellər üzərində qurulması, həmçinin model əsaslı üsullar olub-olmamasından ibarətdir. Məsələn, Sloveniya Mərkəzi Bankı struktur modellərə əsaslanarsa da, ekspert mühakimələri əsasında model nəticələrinə korreksiyalar edilir. Slovakiya Mərkəzi Bankı proqnozlaşdırma zamanı ekonometrik modellərə deyil, ekspert mühakimələrinə əsaslanır. Macarıstan Mərkəzi Bankında inflyasiya proqnozunda həm ekonometrik, həm də ekspert mühakiməsi nəzərə alınır (qeyri-model yanaşma). Macarıstan Mərkəzi Bankı əsasən siyasət simulyasiyaları üçün istifadə olunan yalnız bir empirik ümumi tarazlıq modelinə malikdir. Çexiya Milli Bankında orta müddətli proqnozlar və siyasət simulyasiyaları zamanı bir neçə modeldən istifadə edilir. Qısamüddətli proqnozlar isə əsasən ekspert qiymətləndirməsi və ekonometrik modellər əsasında hazırlanır. Polşa Milli Bankında ortamüddətli

proqnozlar xüsusi tərtibli differensial tənliklər və ekspert qərarlarına əsaslanır. Nəticələr üzrə təhlillər aparılmaqla onun etibarlılığı artırılır. Eyni zamanda, qısa və ortamüddətli proqnoz və risk ssenarilərini hazırlamaq üçün, inflyasiyanın rüblük struktur ekonometrik modelindən istifadə edilir.

Şərtli və şərtsiz proqnoz

Proqnoz dövrü ərzində monetar siyasət dəyişdikdə, mərkəzi bank bəyan edilmiş inflyasiya proqnozunda onu nəzərə ala bilmir. Nəticədə nəşr edilmiş proqnoz gözlənilən inflyasiyanı əks etdirməyə bilər. Lakin, şərtsiz proqnoz (mərkəzi bank reaksiya funksiyası ilə cavab verdikdə) da kommunikasiya üçün optimal deyil. Çünki, bazar iştirakçıları proqnozu siyasət bəyanatı kimi (yəni, Mərkəzi Bankın öz davranışını necə planlaşdırması kimi) qəbul edə

bilərlər. Bəzi mərkəzi banklar - məsələn İngiltərə Mərkəzi Bankı şərtli proqnozlar dərc edirlər (məsələn, monetar şərtlər dəyişilməz qalsaydı, nə baş verərdi). Bu baxımdan MAÖ-in təcrübəsini iki qrupa ayırmaq olar. Çexiya, Macarıstan və Sloveniya Mərkəzi Bankları qısamüddətli dövr (iki ildən çox olmayaraq) üzrə şərtli proqnozlar dərc edirlər. Polşa Mərkəzi Bankı həm şərtli (faiz dərəcəsinin sabit qalması fərz edilir), həm də şərtsiz proqnozlar hazırlayır. Sloveniya Mərkəzi Bankı isə yalnız şərtsiz proqnozlar verir. Ortamüddətli dövrdə, Çexiya Milli Bankının verdiyi proqnozlar da şərtsiz proqnozlardır.

Mənbə: *Cecilia Hornok and Zoltán M. Jakab, Forecasting Inflation: A Case Study On The Czech, Hungarian, Polish, Slovakian And Slovenian Central Banks. Budapest, July 2013*

1.3. İnkişaf iqtisadiyyatı üzrə tədqiqatlar

İmkanlara bərabər çıxış – beynəlxalq yanaşma və tövsiyyələr

Dünya Bankı (DB), Avropa Yenidənqurma İnkişaf Bankı (AYİB) kimi bir sıra beynəlxalq təşkilatlar imkanlara bərabər çıxışı 2 fərqli bucaqdan müşahidə edirlər: şaquli (fərdlər arasında) və üfiqi (qruplar, məs. gender, etnik, yaş, region və s. arasında). Bu gün dünyada iqtisadçıların ən çox marağında olan üfüqi bərabərsizlikdir ki, bu da sosial-iqtisadi “inkluzivliyə” adekvat anlayışdır. Sosial, iqtisadi inkluzivlik isə insanların dinindən, irqindən, sinfindən, coğrafi yerləşməsindən,

irsindən asılı olmadan yaşadığı ölkənin bütün iqtisadi, sosial, mədəni imkanlarına bərabər çıxışının olması deməkdir.

İmkanlara bərabər çıxış həm iqtisadi artım səviyyəsindən, həm də gəlir bölgüsündən asılıdır. Empirik araşdırmalar sübut edir ki, iqtisadi artım cəmiyyətdəki bərabərsizliyi effektiv gəlir bölgüsündən daha çox azaldır. Belə ki, tədqiqat göstərmişdir ki, orta və uzun müddətli dövrdə iqtisadi artım bərabərsizliyin azalmasına müvafiq olaraq

66% və 90% təsir etmişdir, qalan hissə isə gəlirlərin bölgüsü hesabına olmuşdur.

Bərabərsizlik nə zaman ciddi riskə çevrilir? Dünya Bankı aşağıda qeyd olunanları imkanlara qeyri-bərabər çıxışın, yəni bərabərsizliyin artmasının əsas əlamətləri hesab edir:

- Cini əmsalı 0.45-i keçirsə, bu artıq ictimai-sosial həyatda, aktivlərdə (insan, fiziki və ya maliyyə) olan bərabərsizliyi göstərir.
- Cini əmsalının 10 illik artım tempi 0.05-i keçirsə, bu, yoxsul insanlar üçün məhdudiyyətin çoxalmasını göstərir və onlar məhsuldar fəaliyyətdə iştirak edə bilmirlər.
- Əgər yüksək yoxsulluq şəraitində yoxsulluq ildə 1%-dən az azalarsa, bu, iqtisadi artımın zəifləməsindən qaynaqlanır və ya qəfil, sürətlə artan bərabərsizlik iqtisadi artımın yoxsulluq əleyhinə olmasına imkan vermir.

AYİB və DB bərabərsizlik əleyhinə və nəticədə yoxsulluğun azalmasına müsbət təsir edəcək aşağıdakı siyasətləri tövsiyə edir:

Gəlirlərin yenidən bölgüsü (vergi siyasəti): hökumət özünün fiskal gücündən (büdcə siyasətindən) səmərəli istifadə edərək, progressiv siyasət yürüdə bilər. Aşağı gəlirli ölkələrdə bu imkanlar müəyyən qədər məhdud olur. Belə ki, vergi idarəetməsində instusional boşluqlar olduğundan, vergidən yayınma riski də yüksəkdir. Həmçinin yüksək verginin

stimulları zəiflətməsi riskini də nəzərə almaq lazımdır. Qeyd olunan problemlərin həlli isə vergi idarəetmə sistemindən keçir. Dövlət xərc siyasətini effektiv yönləndirə bilsə (sosial xidmətlər, subsidiya və ya transfer ödəmələri kimi), bu bərabərsizliyi azalda bilər.

Bərabərsizliyi yaradan səbəblərə yönələn siyasət: iqtisadiyyatdakı risk və zəifliklərin aradan qaldırılması, bazar və aktivlərə çıxışın asanlaşdırılması, bərabərsizliyi dərinləşdirən iqtisadi, siyasi və sosial kanallardakı boşluqların müəyyənləşdirilməsi və siyasətin formalaşdırılması.

AYİB “Keçid hesabatı”nda ev təsərrüfatları üzrə imkanlara bərabər çıxışın bir neçə kanalla əlaqəsini sorğu əsasında təhlil etmişdir. Qiymətləndirmələr göstərir ki, Avropa ölkələrinin hamısında valideynlərin ali təhsilli olması ailənin maddi zənginlik və uşaqların ali təhsil imkanlarına müsbət təsir edir. Cənub Şərqi Avropa ölkələrində (Bosniya, Makedoniya, Serbiya, Monteneqro) isə bu təsir daha güclüdür. Post-sovet ölkələrində isə valideynlərin təhsil səviyyəsi uşaqların ali təhsilə çıxışına müsbət təsir etmiş, amma ailənin maddi zənginliyinə əhəmiyyətli töhfə verməmişdir.

Başqa bir qiymətləndirmə isə ali təhsilə çıxış imkanlarının neçə faizinin ata, ana təhsili, kənd/şəhərdə anadan olmaq, gender problemi, vaxtilə kommunist partiyasına üzv olmaq kimi amillərdən (4 əsas amil)

qaynaqlandığına dair aparılmışdır. Təhsil üzrə imkanlara çıxışın qeyd olunmuş amillərdən ən çox asılı olduğu (25%-30%) ölkələr Fransa, Xorvatiya, Rumıniya, Ukrayna, Rusiya olmuşdur. Qərbi Avropa ölkələrində ali təhsil üzrə imkanlar bərabərsizliyi əsasən valideyn təhsilindən (yalnız Almaniyada gender məsələsi daha qabarıqdır), Mərkəzi Avropa və Baltik ölkələrində valideyn təhsili və urbanizasiyadan (Litvada urbanizasiyanın təsiri daha çoxdur) asılı olmuşdur.

AYİB sorğusu əsasında ev təsərrüfatının rifahının 2006-2010-cu illər üzrə müqayisəsi onu göstərir ki, aktivlərdə bərabərsizlik bəzi ölkələr istisna olmaqla (məs. Belarusda azalmış, Albaniyada artmışdır) stabil və yüksək səviyyədə qalmışdır. Avropa ölkələri arasında ev təsərrüfatlarının aktivlərindəki bərabərsizliyin ən yüksək olduğu ölkə Rumıniyadır.

Demoqrafiya kəsiri və yığım

Makkenzi Qlobal İnstitutunun hesabatında deyilir ki, gələcək iyirmi il ərzində bankların balanslarının artım templəri azalacaq və əhalinin yaşayış səviyyəsi pisləşəcək. Buna səbəb qlobal sərvətinin əsas hissəsinə sahib olan ölkələrdə əhalinin sürətlə qocalmasıdır. Ailələrdə daha az uşaq dünyaya gəlir və insanlar daha çox yaşayırlar. Proqnozlara əsasən, yaxın iki onillikdə

Qərbi Avropa ölkələrində aktivlər üzrə imkanlar bərabərsizliyi valideyn təhsili, doğulduğu yer (kənd və ya şəhər), gender problemindən deyil, digər amillərdən (sorghuda nəzərə alınmayan) asılıdır. Kənd və ya şəhərdə anadan olma amili ən az təsirini (1%-dən az) Estoniya, Almaniya, İsveç, İngiltərədə göstərmişdir. Gürcüstan və Tacikistanda isə insanların kənd və ya şəhərdə anadan olması onların aktivlərinə 30%-dən çox təsir etmişdir. Ümumilikdə, bu amillərin ən az təsir etdiyi region Qərbi Avropa, ən çox təsir etdiyi region isə Mərkəzi Asiya, Cənub Şərqi Asiya və Şərqi Avropa ölkələridir. Valideynlərin ali təhsilli olmağı ailənin rifahına ən yaxşı halda 25% təsir etmişdir. Bu ölkələr Xorvatiya, Makedoniya, Serbiya, Monteneqrodur.

Mənbə: The World Bank, Inequality of Opportunity, Income Inequality and Economic Mobility: Some International Comparisons, January 2013;

European Bank for Reconstruction and Development, Transition Report, 2013

orta yaş İtaliyada 42-dən 51-ə və Yaponiyada 43-dən 50-ə catacaq. 80 və daha yuxarı yaşda olan insanların payı 2.5 dəfə artacaq. Nəzərə alsaq ki, pensiyaçılar və gənclər adətən qənaətcil olurlar, yığım normasının aşağı düşməsi gözlənilməlidir.

Hesabat müəlliflərinin fikrincə, ABŞ-da, Yaponiyada və Qərbi Avropada ev təsərrüfatlarının sərvəti azalma tendensiyasına malikdir. Eyni zamanda

qocalma prosesinin sürətlənməsi bu tendensiyanı daha da gücləndirir. Hesablamalara görə, qocalma davam etsə, iyirmi ildən sonra ABŞ-da, Yaponiyada və Qərbi Avropada ev təsərrüfatlarının sərvəti 31 trilyon ABŞ dolları azalacaq. Yığım normasının aşağı düşməsi sərmayələrin azalmasına və nəticədə iqtisadi artımının zəifləməsinə gətirib çıxaracaq.

Yaponlar hər zaman qənaətcil xalq kimi tanınırdı, lakin, son 40 ildə Yaponiyada yığım norması 25 faizdən 5 faizə düşüb. Proqnozlara əsasən, 2024-cü ildə yığım norması 0.2 faiz təşkil edəcək. 2024-cü ilə kimi İtaliyada maliyyə sərvətinin artım tempi 3.4 faizdən 0.9 faizə, Almaniyada 3.8 faizdən 2.4 faizə, Böyük Britaniyada isə 5.1 faizdən 3.2 faizə düşəcək. Yaponiya və Qərbi Avropa ilə müqayisədə ABŞ-da əhali daha gənkdir, əhalinin təbii artım tempi daha yüksəkdir və immiqrant axını böyükdür. Bu səbəbdən qocalma trendi çox da kəskin deyildir. Lakin, ABŞ-da yığım norması artıq aşağı düşüb. Öz cari hesab kəsirini maliyyələşdirmək üçün ABŞ Avropadan, Çindən və Yaponiyadan gələn kapitalı istifadə edir. Əgər Avropada və Yaponiyada əhali qocalacaq və yığım normaları azalacaqsa, o zaman Avropadan və Yaponiyadan gələn kapital axını azalacaq. Beləliklə, ABŞ-ın öz kəsirini maliyyələşdirmək imkanları məhdudlaşacaq. Çindən və digər inkişaf etməkdə

olan ölkələrdən gələn kapital axınının artımı Avropadan və Yaponiyadan gələn kapital axınının azalmasını əvəzləmək üçün kifayət etməyəcək.

Siyasət qurucuları yığımları artırmaq üçün adətən pensiya yaşının artırılmasını, immiqrasiya üzrə qanunvericilik bazasının sadələşdirilməsi və əhalinin təbii artımını dəstəkləyən proqramların tətbiqini təklif edirlər. Həmçinin əmək məhsuldarlığının artımı və ya texnoloji tərəqqi nəticəsində iqtisadi artım templərinin artması yığımlarının artımını dəstəkləyə bilər. Lakin, Makkenzi Qlobal İnstitutunun ekspertləri iddia edirlər ki, yalnız demoqrafiya problemini yumşaltmaqla, yığımın artımına nail olmaq qeyri-realdır. Onların fikircə, yığımları artırmaq üçün yığımlarının gəlirliyini artırmaq lazımdır.

Yığım normasının müəyyən edici amillərinin aşkarlanmasına bir sıra empirik tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Tədqiqatlar müxtəlif ölkələri, regionları və illəri əhatə edir və fərqli qiymətləndirmə üsullardan istifadə edir. Misal üçün, 13 inkişaf etmiş Avropa ölkəsində yığım normasının amilləri üzrə aparılan qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, varlı Avropada bank sektorunun dərinliyinin artması yığım normasına mənfi təsir göstərir. Lakin, yaşlı əhalinin əmək qüvvəsinə olan nisbətinin, real gəlirinin artım tempinin

və real faiz dərəcəsinin artması yığım normasına müsbət təsir göstərir. Mərkəzi və Şərqi Avropanın 11 ölkəsində isə bank sektorunun dərinliyi və bank sisteminin sabitliyi artanda, ev təsərrüfatlarının yığım norması da artır. Eyni zamanda, yaşlı əhalinin payının artması və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi yığım normasına müsbət təsir göstərir. Lakin, real faiz dərəcəsinin artımı yığım normasını azaldır.

Nəticələri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək olar ki, Qərbi və Şərqi Avropada yaşlı əhalinin payının artması yığım normasına müsbət təsir göstərir. Beləliklə, Avropada əhalinin qocalmasını yığım normasının azalmasının əsas səbəbi kimi qəbul etmək yanlış olardı. Belə ki, yaşlı əhalinin payı artıqca, sosial müdafiə sisteminə düşən yük artır, nəticədə sosial müdafiə sistemi yaşlı əhalinin tibbi və digər ehtiyaclarını tam ödəyə bilmir. Buna cavab olaraq, yaşlı nəsil və pensiyaya çıxmağa hazırlaşan insanlar gözlənilməz xərcləri qarşılamaq üçün yığım etməyə məcburdular. Faiz dərəcəsinin artması və ya başqa sözlə,

yığımların gəlirliyinin artması müxtəlif ölkələrə fərqli təsir göstərir. Bu, Qərbi Avropada yığımları stimullaşdırır, lakin, Şərqi Avropada istehlakı dəstəkləyir. Buna görə də, yığımların gəlirliyini artırmaqla bütün ölkələrdə yığım normasının artmasını gözləmək düzgün olmazdı. Beləliklə, ekspertlərin siyasət təkliflərinin və araşdırmalarının nəticələri onu deməyə əsas verir ki, siyasət qurucuları yığım normasını artırmaq üçün ümumi qəbul olunmuş siyasət tövsiyyələrinə əməl etməkdən çəkinməlidirlər. Bunun əvəzinə hər bir ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə alan siyasət seçməlidirlər.

Mənbə: Farrell, D., T. Shavers, S. Ghai, E. Greenberg, P. Kulczakowicz, C. Ocampo, and Y. Zeif. 2005. The Coming Demographic Deficit: How Aging Population will Reduce Global Saving. *McKinsey Global Institute*;

Hondroyiannis, G. 2006. Private Saving Determinants in European Countries: A Panel Co-integration Approach. *The Social Science Journal*, Vol. 43, No. 4, pp. 553-569;

Rahmanov, R. 2014. Financial Sector Development and Household Saving in Emerging Eastern Europe. *Proceedings of the 6th International Conference "Economic Challenges in Enlarged Europe"*, 16-17 June 2014, Tallinn, Estonia

1.4. Mərkəzi banklar və qlobal maliyyə sistemi

Bolqarıstan hökuməti depozit qaçışının qarşısını almağa çalışır

Bolqarıstanda əhalinin depozitlərini kütləvi şəkildə geri götürməsinin qarşısını almaq üçün hökumət maliyyə

sisteminə 2 milyard ABŞ dollarından çox vəsait yönəltmişdir.

Bank böhranı haqqında şayiələr bir müddət əvvəl ölkənin maliyyə sisteminin qeyri-stabil olmasına dair yayılan

məlumatlardan sonra başlamışdır. Belə ki, Bolqarıstanın Korporativ Kommersiya Bankı likvidlik (nağd vəsait) çatışmazlığı ilə üzləşmişdir və dövlətin nəzarətinə keçmişdir.

Bu isə ölkədə 1990-cı ildə baş vermiş bank böhranlarını xatırlatmış və sayıələr artdıqca, əhali depozitlərini geri götürmək üçün digər banka – First Investment Bankda kütləvi axın etmişdir. Bank filial və ATM-lərində vəsaitlərin bitməsi səbəbindən müvəqqəti bağlanmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Buna cavab olaraq, Bolqarıstan Mərkəzi Bankı əhalinin depozitlərinin təhlükəsiz olmasına əmin etmək üçün ölkənin bank sisteminə 2.3 milyard ABŞ dolları həcmində kredit xətti ayırmışdır.

Qeyd edək ki, Bolqarıstan iqtisadiyyatı 2013-cü ildə cüzi artmışdır və burada yüksək işsizlik mövcuddur. Bununla yanaşı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Avropa Birliyi ölkənin bank sistemini stabil kimi qiymətləndirmişdir. “Bolqarıstan bank sistemi yüksək kapital adekvatlığına malikdir və likviddir. Bu cür halların regionun digər ölkələrinə yayılması gözlənilmir” bunu BVF-in səlahiyyətli nümayəndəsi bildirmişdir.

Bank sektorunda yaranan problemlə bağlı Avropa Komissiyası Bolqarıstan hökumətinin bank sektorunu stabilləşdirmək üçün kredit müraciətinə müsbət cavab vermişdir və 2.4 milyard

ABŞ dolları həcmində kredit xətti ayırmışdır.

Mənbə: *www.cnn.com, Bulgaria tries to contain bank run*

Federal Ehtiyatlar Sistemi (FES) aktivlərin alışı proqramını azaltmağa davam edir

2014-cü ilin iyun ayında iqtisadiyyatı stimullaşdırma proqramı çərçivəsində aktivlərin alışı daha 10 milyard ABŞ dolları azaldılaraq aylıq 35 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə endirilmişdir. Həmin vəsaitin 15 milyardı ipoteka istiqrazlarının, 20 milyardı isə xəzinə istiqrazlarının alışı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, 2013-cü il ərzində FES Amerika iqtisadiyyatını stimullaşdırmaq üçün hər ay 85 milyard ABŞ dolları həcmində aktivlərin alışı həyata keçirir. Dekabr ayında iqtisadi artım nəzərə alınaraq, aktivlərin alışı 75 milyard ABŞ dollara endirilmişdir. 2014-cü ilin yanvar, mart, aprel və iyun aylarında FES ipoteka və xəzinə istiqrazlarının alışı hər biri üzrə 5 milyard ABŞ dolları azaltmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu FES tərəfindən aktivlərin alışı siyasətinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirləri barədə tədqiqat aparmışdır. Tədqiqatda inkişaf etməkdə olan 21 ölkənin valyuta məzənnəsi, dövlət istiqrazlarının gəlirliyi

və səhm qiymətləri üzrə gündəlik göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Araşdırma müəyyən etmişdir ki, ölkələr aktivlərin alışıının azalmasına dair bəyanatlara müxtəlif cür reaksiya verə bilirlər. Belə ki, makroiqtisadi əsasları güclü olan, maliyyə bazarları dərin və daha sərt makroprudensial siyasətə malik ölkələrdə FES-in bu bəyanatı milli valyutanın qiymətdən cüzi düşməsinə və dövlət qiymətli kağızlarının gəlirliyinin artmasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrin səhm bazarlarının reaksiyası üzrə ciddi fərqlər müşahidə olunmamışdır.

Mənbə: www.forbes.com, Fed Cuts Monthly Asset Purchases To \$35 Billion At June Meeting. IMF Working Paper, Impact of Fed Tapering Announcements on Emerging Markets, June 2014

Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) faiz dərəcəsinə mənfiyə endirmişdir.

Bu qərar Avropada inflyasiya göstəricisinin hədəfdən aşağı olması şəraitində, eyni zamanda iqtisadi artım prosesini sürətləndirmək məqsədilə qəbul edilmişdir. AMB-nin rəhbəri Mariyo Draqinin sözlərinə görə, atılan addımlar inflyasiya səviyyəsinin 2 faizlik hədəfə çatmasına kömək edəcək.

Belə ki, vəsaitlərin yığıma deyil, daha çox biznesə yönəldilməsini təşviq etmək məqsədilə AMB özünün depozit faiz dərəcəsinə sıfır faizdən -0.1 faizə

endirmişdir. AMB, həmçinin özünün hədəflənən (uçot) faiz dərəcəsinə 0.25-dən 0.15-ə azaltmışdır. Qeyd edək ki, AMB mənfi faiz dərəcəsi tətbiq edən ilk iri mərkəzi bankdır. Mənfi faiz dərəcəsi bankların AMB-də məcburi ehtiyat normasından artıq saxladıqları vəsaitlər, həmçinin Avrosistemdə ¹ saxlanılan depozitlərə tətbiq ediləcəkdir.

Bundan əvvəl vahid valyuta sistemindən kənarında olan İsveç və Danimarka da mənfi faiz dərəcəsi tətbiq etməyə cəhd etmişdir. Analitiklərin fikrincə, İsveçdə bu, çox az təsirə malik olmuşdur. Danimarkada isə yerli valyutanın ucuzlaşmasına səbəb olsa da, Danimarka Banklar Assosiasiyasının bildirdiyinə görə, bu qərar bankların gəlirini azaltmışdır.

Mariyo Draqi həmçinin həyata keçiriləcək digər tədbirləri də açıqlamışdır. Onun sözlərinə görə, 2018-ci ilə qədər banklara uzunmüddətli ucuz kreditlər veriləcək və bu kreditlərin biznes subyektlərinə kredit şəklində verilməsi maksimum 7 faiz dərəcəsi ilə limitlənəcək. Beləliklə, banklar daha çox biznes krediti verməklə, AMB-dən daha çox maliyyələşmə əldə edə biləcəklər.

AMB həmçinin şirkətlərin istiqraz şəklində cəlb etdiyi borclarının alınması istiqamətində ilkin işlər həyata keçirir. Bu, şirkətlərin maliyyə bazarları

¹ Avrosistem – Avropa Mərkəzi Bankı və avrozonaya qoşulmuş ölkələrin mərkəzi banklarından ibarətdir.

vasitəsilə kreditlə təmin olunması kimi də başa düşülə bilər.

Mariyo Draqi inflyasiyanın aşağı olacağı təqdirdə digər qeyri-ənənəvi tədbirləri də həyata keçirə biləcəklərini açıqlamışdır. O, bütün bu tədbirlərin məqsədinin real iqtisadiyyata maliyyə vasitələrinin axınının təşviq edilməsi olduğunu bildirmişdir.

AMB-nin mənfi faiz dərəcəsi tətbiq etməsi Avropada səhmlərin qiymətini artırmışdır. Belə ki, Almaniyanın Dax 30 indeksi ilk dəfə 10 000-ə yüksəlmişdir. Parisin Cac 40 indeksi isə AMB-nin qərarından qısa müddət sonra 0.8 faiz yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, avro dollar qarşısında son dörd ayda ən aşağı səviyyəyə, yəni 1.3558 dollara enmişdir.

Qeyd edək ki, avrozona iqtisadiyyatı bu ilin ilk rübündə 0.2 faiz böyümüşdür. İstehlak xərcləri, investisiyalar və ixrac ötən ilin eyni dövrünə nəzərən daha az artmışdır. İnflyasiya may ayında aprel ayına nəzərən 0.2 f.b azalaraq 0.5 faiz təşkil etmişdir. Bu isə, AMB-nin hədəflədiyi 2 faizlik səviyyədən xeyli aşağıdır.

Mənbə: www.bbc.com, ECB imposes negative interest rate

Çin valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsini yumşaldır

Çin xarici valyuta məzənnəsi üzərində nəzarəti azaltmaq və məzənnənin bazar prinsipləri ilə müəyyən olunmasını təmin

etmək məqsədilə banklara özlərinin valyuta məzənnəsini müəyyən etməyə icazə vermişdir.

Dünyanın ikinci böyük iqtisadiyyatı olan Çin qlobal ticarətdə yuanın istifadəsini genişləndirmək istəyir və sərt şəkildə nəzarət edilən məzənnənin sərbəstləşməsi liberallaşma üçün ilkin şərtədir. İndiyədək faiz dərəcələri və valyuta nəzarətinin sərbəstləşdirməsi istiqamətində dəyişikliklər tədricən baş vermişdir.

2014-cü il iyulun 2-dən başlayaraq, banklar birbaşa fərdi əməliyyatlarında dollar/yuan məzənnəsini bazar tələbinə əsasən təyin edə bilərlər. Bundan öncə bankların dollar/yuan alqı-satqısında qiymətlər rəsmi nəzarətdə olmuşdur.

Xarici Valyuta üzrə Dövlət Administrasiyası yuan və qeyri-dollar valyutaları arasındakı pərakəndə məzənnəni artıq sərbəstləşdirmişdir. Hətta, dollar/yuan əməliyyatlarındakı dəyişiklikdən sonra belə, xarici valyuta üzrə məzənnələr banklararası bazardan asılı olacaqdır. Banklararası bazar isə Mərkəzi Bankın nəzarətindədir. Qeyd edək ki, mart ayında məzənnə dəyişikliyi üzrə dəhlizin yuxarı və aşağı həddi 2 faizədək genişləndirilmişdir.

Çin rəsmiləri yuanın liberallaşmasının müxtəlif aspektlərini yoxlamaq üçün pilot proqramlar və test zonaları yaratmışlar. Layihələr sadəcə kağız işlərinin azaldılmasından tutmuş, xarici

ölkələrlə aparılan borc əməliyyatları və şirkətdaxili ödəmələrə icazə verən təkmil proqramlara qədər yuanın

Mənbə: China frees spreads on retail yuan rate in reform step, July 2, 2014, Reuters

1.5. Ödəniş sistemləri üzrə son meyillər və global tədqiqatlar

Ödəniş sistemləri sahəsində innovasiya sorğusunun nəticələri

Son illər ödəniş sistemləri bazarında yeni texnologiyalar sürətlə tətbiq edilməyə başlamışdır. İnnovasiyaların ödəniş sistemləri bazarına təsirini qiymətləndirmək üçün Dünya Bankı ödəniş sistemlərində innovativ alətlər və metodları əhatə edən sorğu keçirmişdir. Sorğuda 101 ölkənin Mərkəzi Bankı iştirak etmiş və ümumilikdə, 173 innovativ ödəniş alətləri və metodları əhatə edilmişdir. Sorğunun əsas nəticələri kimi aşağıdakılar göstərmək olar:

- İnnovativ ödəniş alətləri və metodlarından istifadə səviyyəsi sürətlə artmağa başlamışdır.

- İnnovativ ödəniş alətləri və metodlarından istifadə ənənəvi metodlardan hələ də geri qalır. Halbuki, ölkələrin 14%-dən çoxu maliyyə inkluzivliyinin artırılması üçün bunu vacib amil hesab edir.

- Qeyri-maliyyə təşkilatlarının innovativ ödəniş alətləri və metodlarının təmin edilməsində böyük rol oynamasına

liberallaşmasını nəzərdə tutan tədbirləri əhatə edir.

baxmayaraq, banklar bu sahədə hələ də üstün mövqedə qalmaqdadır.

- İstehlakçılar innovativ ödəniş alətləri və metodlarının 60%-ə qədərindən ümumiyyətlə istifadə etmir.

- İnnovativ ödəniş alətləri və metodların təmin etdiyi əsas ödəniş növlərinə P2B (istehlakçı-biznes) ödənişləri, kommunal ödənişlər və P2P (istehlakçı-istehlakçı) ödənişləri aid edilir. İnnovativ ödəniş alətləri və metodlarının 10%-dən də az hissəsi hökumət ödənişlərinin payına düşür.

- İnnovativ ödəniş alətləri və metodlarının əksəriyyətinin məhdud qarşılıqlı istifadə olunma imkanları vardır (interoperability).

- İnnovativ ödəniş alətləri və metodlarının kifayət qədər inkişaf etmiş qiymətqoyma mexanizmləri mövcuddur.

- Ümumiyyətlə, innovativ ödəniş alətləri və metodları birbaşa kliring və hesablaşma infrastrukturuna qoşulmamışdır.

- Bu sahədə təhlükəsizlik və fırıldaqçılıq məsələləri diqqətdən kənar qalmaqdadır.

- Mərkəzi Banklar, innovativ ödəniş alətləri və metodlarının 60%-nə yalnız özlərinin, 10%-nə isə digər orqanlarla əməkdaşlıq vasitəsilə nəzarət etdiklərini bildirirlər.

- Ümumilikdə, Mərkəzi Banklar innovasiyaların öz ölkələrində gözlənilən təsirini qiymətləndirmək iqtidarındadırlar.

Mənbə: *BIS, Committee on Payment and Settlement Systems, Innovations in retail payments, 2012*

Kontaktsiz ödənişlər

Kontaktsiz texnologiyalar dünyanın bir çox ölkəsində geniş yayılmağa başlamışdır. Kontaktsiz ödənişlər, ödəmə aləti və POS-terminal arasında fiziki əlaqə tələb etmir. Həmçinin, kontaktsiz ödənişlər yüksək səviyyədə nəzarət və rahatlıq baxımından istehlakçılar, sürətli ötürücülük baxımından isə pərakəndə satış üçün faydalı hesab edilir.

Kontaktsiz kartlar adi ödəniş kartlarına oxşayır, lakin, onların daxilində antena və çip var. Ödənişlər həyata keçirilən zaman çip və ya antena kimi kontaktsiz ödəmə terminalı ilə əlaqə yaranır. Kiçik məbləqli ödənişlər zamanı müştərinin PİN-kod daxil etməsinə ehtiyac olmur.

Bu kartlar təhlükəsiz hesab edirlər². Belə ki, hər bir əməliyyat üçün unikal kod daxil edilir. Proses aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

1. Satıcı əməliyyatı həyata keçirmək üçün terminala məbləği daxil edir;
2. Müştəri kontaktsiz ödəmə terminalına kartını yaxınlaşdırır və saniyə ərzində terminalın ekranı kartın oxunduğunu göstərir;
3. Proses başa çatır.

Ümumilikdə, kontaktsiz ödənişlərin istehlakçılara faydası kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- **Növbədə gözləmə vaxtını azaldır:** Kontaktsiz tranzaksiyalar Chip, PİN və ya nağdsız tranzaksiyalarla müqayisədə daha sürətli olur. Buna görə də istehlakçıların növbədə gözləməsinə ehtiyac yaranmır.

- **Münasibdir:** Kiçik məbləqli ödənişlər etmək üçün kontaktsiz ödənişlər daha rahat hesab edilir. Dayanacaqlarda ödənişi nağd etmək əvəzinə sadəcə kartdan istifadə etməklə ödənişi həyata keçirmək mümkündür.

- **Nağd puldan daha sərfəlidir:** Belə ki, həm pulun itirilməsi riskini, həm də istehlakçının alış-veriş edərkən nağd ödənişdən qaynaqlanan narahatlığını azaldır.

² Qabaqcıl təhlükəsizlik mexanizmləri (cryptographic) tətbiq edilmişdir

- **Mövcud kartla integrasiya mümkündür:** Yeni kartın alınmasına ehtiyac yaranmır. Kontaktsiz texnologiya mövcud debit və ya kredit kartına integrasiya edilə bilər.

Təsərrüfat subyektləri üçün faydası

Təsərrüfat subyektlərində kontaktsiz texnologiyalar mühüm rola malikdir. Belə ki, kontaktsiz texnologiyadan istifadə pik saatlarda ticarət obyektlərində ödəniş prosesini sürətləndirir və nəticədə ticarət sahələri rəqabət üstünlüyü qazanırlar. Fərdi təsərrüfatlarda isə müştəri xidmətlərinin inkişafını şərtləndirir.

Kontaktsiz ödənişlərin təsərrüfat subyektlərinə əsas faydası kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- **Ötürücülük sürətini artırır:** Viza şirkətinin apardığı araşdırma göstərir ki, əhalinin 70%-i “uzun növbə”nin olduğunu nəzərə alaraq, mağazanı tərk edir. Bu səbəbdən pik vaxtlarda müştərilərə xidmət göstərmək üçün ödənişlərin sürətli aparılması vacib hesab edilir. Kontaktsiz ödənişlər təsərrüfat subyekti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mağazaların ümumi dövriyyəsinin 70-95%-i məhz pik vaxtlara düşdüyü nəzərə alınsa, kontaktsiz ödənişlərə keçid müştəri itirmək riskini azalda bilər.

- **Əməliyyatların orta həcmi artırır:** Aparılan araşdırmalar göstərir ki,

kart vasitəsilə ödənişlərin daha çox dövriyyə yaratmaq potensialı vardır. Müxtəlif xidmət təchizatçıları ilə aparılan danışıqlardan da məlum olmuşdur ki, müştərilərin kartla ödənişlərə keçmələri onların dövriyyəsinə əhəmiyyətli artıracaqdır. Bunun konkret nə qədər olacağını deməyin isə çətin olduğunu qeyd etmişlər. Digər tərəfdən, isə nəqliyyat vasitələrində işləyənlər dövriyyələrinə təsirin olmayacağını bildirmişlər. Maraqlısı isə odur ki, məhz bu sahədə də gəlirlərin artımı mümkün olacaqdır. Avtomatlaşdırılmış kiosklarda tranzaksiyanın həyata keçirilməsi üçün bütün əskinaslardan istifadə mümkün deyildir. Bu səbəbdən də kontaktsiz ödənişlərdən istifadə etməklə hətta kiçik məbləğli ödənişləri də həyata keçirmək mümkün olacaq. Həmçinin, mağazalar üçün də üstünlük kimi göstərmək olar ki, nağd ödənişlərdən istifadədən imtina yeni yüksək məbləğli məhsulların bazara çıxarılmasına şərait yaradacaq.

- **Rəqabəti artırır.** İstehlakçıların kontaktsiz texnologiyadan istifadə təcrübəsinin artması təsərrüfat subyektlərinin ticarət dövriyyəsinə də artırır bilər. Sorğuda iştirak edən bütün mağaza sahibləri qeyd etmişlər ki, əgər rəqibləri və istehlakçıların böyük hissəsi bu texnologiyalardan istifadə etsələr, onlar da bu texnologiyayı tətbiq edəcəklər.

- **Xərcləri azaldır.** Qısamüddətli dövrdə kontaktsiz ödənişlərə keçid xərclərin azaldılmasına səbəb olacaq (nağd pulun daşınması, qorunması və s.).

- **Xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir.** Nəqliyyatda dəqiqliyin əhəmiyyəti nəzərə alınsa, avtobus sürücüləri üçün kontaktsiz ödənişlər əlverişli hesab edilə bilər. Londonda Oyster kartı bu sahədə mühüm nümunə ola bilər.

Banklar üçün faydası

Uzunmüddətli dövrdə kontaktsiz texnologiyalara keçid iqtisadiyyatda nağd pulun azalmasına kömək edəcəkdir. Kontaktsiz texnologiyaların tətbiqi bankların xərcinin azaldılmasına və gəlirlərinin artmasına səbəb olacaqdır. Banklar bu sahədə aşağıdakı faydaları əldə edəcəklər:

- **Komisyon haqqından azad olunma.** Məsələn, digər bankın ATM-indən istifadə zamanı əlavə komisyon haqqını ödəməyə ehtiyac olmayacaqdır.

- **Filiallar üzrə xərcin azalması.** Belə ki, filiallara nağd pulun daşınması, qablaşdırma kimi xərclərə qənaət olunacaqdır. Yeni terminalların quraşdırılması üçün lazım olan kirayə haqqına ehtiyac qalmayacaqdır.

Bununla yanaşı, bankın kartların buraxılışı, treyninqlərin keçirilməsi kimi əlavə xərcləri də olacaqdır.

Mənbə: *Contactless payment technology catching the new wave*

Rusiyada yeni milli ödəniş sistemi yaradılır.

Ukrayna böhranı ilə əlaqədar Rusiyanın bir çox banklarına qarşı sanksiya tətbiq edilməsi, habelə Mastercard və Viza şirkətlərinin sanksiya tətbiq olunan banklara müvəqqəti xidmət göstərməməsi Rusiyada yeni milli ödəniş sisteminin yaradılmasının sürətləndirilməsi haqqında qanunun qəbulu ilə nəticələnmişdir.

Yeni qanun iyulun 1-dən fasiləsiz nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsini təmin edəcək milli ödəniş sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, yeni qanunda Rusiyada fəaliyyət göstərən Beynəlxalq kart şirkətlərinə (BKŞ) sərt tələblər irəli sürülür. Belə ki, yeni qanun BKŞ-lərə Rusiyadakı müştərilərə xidmət göstərməkdən imtina etməyi qadağan edir, həmçinin özlərinin prosessinq mərkəzini Rusiyada qurmaq üzrə öhdəliyi nəzərdə tutur. BKŞ-lərin qanunlara tam əməl etməsini təmin etmək üçün onlardan iki günlük əməliyyatları həcmində vəsaiti Rusiya Mərkəzi Bankında təminat depoziti kimi yerləşdirmələri tələb olunur. Yeni qanuna görə BKŞ-lər Rusiyadan olan müştərilərə xidməti birtərəfli olaraq dayandırsa, xidmət göstərmədiyi hər gün

üçün təminat depozitinin 10%-i məbləğində cərimə ödəməlidirlər.

Viza və Mastercard orta hesabla günlük 1.9 milyard ABŞ dolları həcmində əməliyyat həyata keçirmişdir. Beləliklə, həmin şirkətlər Rusiya Mərkəzi Bankına 3.8 milyard ABŞ dolları həcmində təminat depoziti yerləşdirməlidirlər. Qeyd edək ki, Viza və Mastercardın gündəlik əməliyyatlarının həcmi Rusiyada ümumi nağdsız ödənişlərin 90%-nə bərabərdir. Viza və Mastercard şirkətləri təminat depozitinin çox böyük məbləğ olduğunu bildirmiş və məsələnin

danışıqlar yolu ilə həll oluna biləcəyini açıqlamışlar.

Analitiklərə görə, Rusiya öz milli ödəniş sistemini yaratsa da, onun ölkədən kənarında işləməsi üçün digər ödəniş sistemləri ilə razılaşma əldə etməlidir. Bununla yanaşı, yeni milli ödəniş sisteminin Rusiyanın maliyyə sistemini sanksiyalar daxil olmaqla müxtəlif xarici təhdidlərdən, habelə kiber hücumlardan qorumağa imkan verəcəyi gözlənilir.

Mənbə: *Russia demands \$3.8bn security deposit from Visa and Mastercard, www.theguardian.com*

1.6. Qlobal maliyyə mərkəzləri

Mərkəzi və Şərqi Avropanın maliyyə sektorunda birbaşa xarici investisiyalar

Varşavanın maliyyə sektoru Birbaşa Xarici İnvestisiyaların (BXİ) həcminə görə Mərkəzi və Şərqi Avropanın şəhərləri arasında ilk yerdə qərarlaşmışdır. Varşava maliyyə bazarı 2014-cü ilin martın 1-nə qədər olan bir il ərzində 706.2 milyon ABŞ dolları həcmində BXİ cəlb etmişdir. Həyata keçirilən 6 layihə çərçivəsində maliyyə

sektorunda 825 yeni iş yeri açılmışdır. Moskva 328.6 milyon ABŞ dolları ilə ikinci yerdə qərarlaşmışdır və maliyyə sektoruna aid 6 layihədə 253 yeni iş yeri yaranmışdır. Kiyev isə 168 milyon ABŞ dolları ilə siyahıda 6-cı yerdə qərarlaşmışdır və burada 330 yeni iş yeri açılmışdır.

Cədvəl 1. BXİ-nin cəlbinə görə Mərkəzi və Şərqi Avropa şəhərlərinin sıralaması

Sıra	Şəhər	Ölkə	İnvestisiyalar (milyon ABŞ dolları)	Yaradılan iş yerlərinin sayı	İnvestisiya yatan şirkətlərin sayı
1	Varşava	Polşa	706.2	825	6
2	Moskva	Rusiya	328.6	253	6
3	Buxarest	Rumıniya	263.1	266	2
4	Vilnüs	Litva	230.7	660	4
5	Praqa	Çexiya	177.8	356	4
6	Kiyev	Ukrayna	168.0	330	4
7	Belqrad	Serbiya	167.4	462	6
8	Olomouc	Çexiya	134.4	264	4
9	Korlova Vari	Çexiya	100.8	198	3
10	Sofiya	Bolqarıstan	84.7	232	4

263.1 milyon ABŞ dolları ilə Rumıniyanın paytaxtı Buxarest BXİ-nin həcminə görə üçüncü mövqedədir. Buxarestdə iki layihə həyata keçirilmişdir və bunlardan biri Fransanın Societe Generale bankının həyata keçirdiyi layihə olmuşdur. Belə ki, Fransa bankı 241.6 milyon ABŞ dolları həcmində olan və 200 iş yerinə malik layihəni Buxarestə köçürmüşdür. BXİ cəlbinə görə Çexiya Respublikası üç şəhərlə təmsil olunmuşdur və bu ölkənin paytaxt ilə yanaşı digər şəhərləri də BXİ cəlb edirlər. Praqa, Olomouc və Karlova Vari şəhərləri müvafiq olaraq 177.8, 134.4 və 100 milyon ABŞ dolları həcmində BXİ cəlb etmişlər və burada 1789 yeni iş yeri yaranmışdır.

Mənbə: *Warsaw top for financial services FDI in CEE, The Banker, May 2014*

2. FUNDAMENTAL TƏDQIQATLAR BÖLMƏSİ (AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ BANKI)

2.1. İdxal və ixracın tələb və məzənnə elastikliyi

Məqsəd

Ticarət balansı və makroiqtisadi dinamika arasında əlaqə XX əsrin ikinci yarısından etibarən qlobal iqtisadiyyatda mərkəzi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda qlobal inteqrasiya iqtisadi artımın ağırlıq mərkəzini ixrac potensialının artırılmasına yönəldir. Belə bir şəraitdə uzunmüddətli iqtisadi artımı qorumaq üçün ixrac yönümlü iqtisadiyyatın dəstəklənməsi aktual məsələ hesab edilir. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkənin idxal və ixracının daxili və xarici tələbə, həmçinin məzənnəyə elastikliyi qiymətləndirməkdir.

Metodologiya

Tədqiqat 2001-2012-ci illəri əhatə edir. İdxal və ixrac sektorunda əmtəələr həm aqreqat, həm də istehlak, aralıq və kapital əmtəələri kimi qruplaşdırılmışdır. İstehlak malları birbaşa olaraq son istehlaka yönələn, aralıq məhsullar - son istehlakla yanaşı həm də sonrakı istehsalda istifadə olunan, kapital əmtəələri isə birbaşa istehsal prosesində istifadə olunan məhsulları əhatə edir.

Qiymətləndirmə zamanı müqayisəlilik üçün dəyişməyən effektlər (fixed effects), tam modifikasiya olunmuş ən kiçik kvadratlar (FMOLS) və

ümumiləşdirilmiş momentlər (ÜMM) kimi ekonometrik modellərdən istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələrinə görə, həm idxal, həm də ixracda istehlak məhsulları ən dəyişkən kateqoriyadır. Kapital məhsulları üzrə elastiklik isə nisbətən aşağıdır.

Ümumən, manatın məzənnəsi ilə ixrac arasında əlaqə əhəmiyyətlidir. Kapital əmtəələrinin ixracının artımına isə xarici bazarlarda tələbin artması və məzənnənin revalvasiyası əhəmiyyətli təsir edir (revalvasiya investisiya təyinatlı malları ucuzlaşdırır).

Ümumi və məhsul kateqoriyası üzrə idxal göstəriciləri daxili tələbin artımına elastikdir və artan daxili tələb məhsulların idxalını artırır. Real ikitərəfli və effektiv məzənnənin artımının idxala təsiri o qədər də əhəmiyyətli deyil. Ən dayanıqlı model olan ÜMM nəticələrində isə real effektiv məzənnənin artım sürətinin idxalı artırması aşkar edilir. Əsasən istehlak mallarının idxalı həm daxili tələbin artmasına, həm də məzənnəyə kəmiyyətə yüksək elastiklik nümayiş etdirir.

2.2. Nağdsız ödənişlərin iqtisadi artıma təsiri

Məqsəd

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bir çox ölkələrdə nağdsız ödəniş sistemlərinin inkişafı iqtisadi artıma müsbət təsir edir. İqtisadi artım və nağdsız ödənişlər arasında bu əlaqənin Azərbaycana oxşar ölkələrdə hansı formada olmasının tədqiqinə ehtiyac yaranmışdır. Tədqiqat zamanı bəzi MDB və Şərqi Avropa ölkələrinə baxılmışdır. Belə ki, bu ölkələr bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün oxşarlığı ilə seçilir, həmçinin bu ölkələr üzrə məhdud sayda tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqat işi bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmağa imkan verəcəkdir.

Metodologiya

Nağdsız hesablaşmaların inkişaf səviyyəsini ölçmək və müqayisə aparmaq üçün *kart penetrasiya əmsali* hesablanmışdır. Kart penetrasiya əmsali kartlar vasitəsilə aparılan nağdsız ödənişlərin ev təsərrüfatlarının istehlakına olan nisbətini göstərir. Tədqiqat işində kart penetrasiya əmsali ilə istehlak arasında əlaqə qiymətləndirilmişdir. Bu əlaqə nağdsız ödənişlərin istehlakı nə qədər artırdığını görməyə imkan verir. Nağdsız ödənişlər hesabına artmış istehlakın ÜDM-də payı isə ödəniş sistemlərinin iqtisadi artımda rolunu göstərir.

Ekonometrik qiymətləndirmə zamanı seçilmiş model adambaşına düşən ÜDM; kart penetrasiya əmsali, real faiz dərəcələri və s. izahedici dəyişənlər vektoru, ölkə üçün spesifik əmsal və statistik xətanı əhatə edir. Bu model dinamik ümumi momentlər metodu (GMM) vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Ödəniş sistemi ilə iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı təsir olsa da, seçilmiş metodologiya endogenlik problemini aradan qaldırmağa imkan verir.

Nəticələr

Azərbaycanın daxil olduğu ölkə qrupunda nağdsız ödənişlərin inkişafının iqtisadi artıma təsiri müsbətdir. Belə ki, nağdsız ödənişlər artdıqca, ödəniş sistemləri daha effektiv şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlayır (miqyas effekti) və xərclərin azaldılması imkanları yaranır. Digər tərəfdən, ödəniş sistemlərinin inkişafı əhalinin kreditə çıxış imkanlarını artırır və bu zaman kartlar rahat ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir. Nəticədə, ev təsərrüfatlarının istehlakı artır. Bu isə öz növbəsində mal ehtiyatını azaldır və istehsal tempinin artırılmasında siqnal rolunu oynayır. Beləliklə, nağdsız ödənişlər iqtisadi inkişafa müsbət təkan verir.

Siyasət faydalığı

Tədqiqat işi nağdsız ödənişlərin maliyyə dərinliyinə və son nəticədə iqtisadi artıma təsirini ölçməyə imkan verən praktik nəticələrə əldə etməyə imkan verir.

3. MALIYYƏ SAVADLIĞI

3.1. Maliyyə savadlığı cəmiyyət üçün əhəmiyyəti

Maliyyə savadlığı (MS) dedikdə, istehlakçıların öz rifah hallarını yaxşılaşdırma bilməsi üçün maliyyə risklərini və imkanlarını qiymətləndirmək, məlumatlı seçimlər etmək və digər səmərəli addımlar atmaq üzrə bacarıqları başa düşülür. Uzunmüddətli dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafı əhalinin maliyyə savadlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Maliyyə üzrə biliklərin aşağı olması təkcə maliyyə xidmətlərinin istehlakçıları üçün deyil, eyni zamanda dövlət, özəl sektor və bütövlükdə, cəmiyyət üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə cəhətdən savadlı insanlar maliyyə risklərindən daha çox qorunmuş hesab olunurlar. Belə ki, onlar şəxsi maliyyələrini daha məsuliyyətlə yanaşır, malik olduqları pul resursları hesabına öz həyat səviyyələrini yüksəltməyə və gələcək xərcləri planlaşdırmağa qadirdilər. İqtisadi ədəbiyyatda MS-in beş əsas komponenti qeyd edilir:

- büdcədən kənara çıxmaq (yəni, davamlı olaraq xərclərin gəlirlərdən artıq olmamasını təmin etmək);
- pulun uçotunun aparılması (şəxsi maliyyə haqqında məlumatlı olmaq);
- gələcəyin planlaşdırılması

(gələcək üçün şəxsin vəziyyətini nəzərə alan ehtiyatların yaradılması);

- maliyyə məhsullarının seçilməsi və istifadəsi (maliyyə məhsulları ilə bağlı səmərəli seçimlər);
- məlumatın əldə edilməsi və istifadəsi (maliyyə məsələlərini dərk etmək və maliyyə sahəsində hadisələr haqqında məlumatlı olmaq).

MS gələcəkdə büdcə, əmanətlərin planlaşdırılması istiqamətində bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün fundament yaradır. Yaşlı adamlar üçün maliyyə savadlığı şəxsi maliyyələrini idarə etmək, əmanət - istehlak nisbətini optimallaşdırmaq, müxtəlif maliyyə məhsullarından istifadə və pensiya təminatının planlaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir. MS vətəndaşların vəsaitlərinin ölkə iqtisadiyyatına axmasına, maliyyə bazarlarında rəqabətin inkişafına və maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə MS üzrə fərqli hədəf qrupları üçün müxtəlif formatda fənlər tədris olunur, MS-ə həsr olunmuş internet portalları yaradılır, konfranslar, dəyirmi masalar və s. tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bu işlər dövlət qurumları, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətləri tərəfindən reallaşdırılır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə MS üzrə dövlət proqramları mövcuddur və

eyni zamanda MS-in təhsil proqramına əlavə edilməsi üzrə işlər aparılır. MS-ə dair ictimaiyyət üçün məlumatlandırıcı tədbirlər, təbliğat kampaniyaları, KİV verilişləri və s. tədbirlər reallaşdırılır. Dünyanın bir çox ölkələrində MS-in tədrisi müvafiq fənnlərə inteqrasiya olunmuş halda, bəzilərinə isə sərbəst fənn kimi aparılır. Bu ölkələrdən Fransanı, Avstriyanı, Hollandiyanı, İtalyanı, Polşanı, Misiri və ABŞ-ı misal göstərmək olar. İƏİT-in son hesabatında milli strategiya hazırlamış və həyata keçirmiş 15 ölkənin adı sadalanır: Avstraliya, Braziliya, Çex Respublikası, Qana, Hindistan, İrlandiya, Yaponiya, Malayziya Niderland, Yeni Zelandiya, Portuqaliya, Sloveniya, İspaniya, Böyük Britaniya və ABŞ.

Sosioloji sorğulara görə, ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və s. kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə MS-in səviyyəsi ürəkəçən deyil. Məsələn, Hollandiyada insanların 65%-i pensiya planının nədən ibarət olduğunu bilmir. Böyük Britaniyada əhalinin 44%-i detallarına varmadan pensiya planına avtomatik imza atır. ABŞ-da işçilərin 33%-i pensiya sığortasına malik deyil. Fransada insanlar pensiya planını, tibbi sığorta mexanizmini seçərkən narahatlıq keçirirlər. Bu ölkələrdə əhalinin maliyyə savadının artırılması məsələsi dövlət səviyyəsində həll edilir. MS məsələsi icbari şəkildə təhsil proqramlarına daxil edilir.

4. İQTİSADI SÖZLÜK

Dayanıqlı iqtisadi artım

Maliyyə və investisiya sahəsində çalışan mütəxəssislər gündəlik iş prosesində *dayanıqlı artım tempi* (“*sustainable growth rate*”) anlayışı ilə tez-tez qarşılaşırlar. *Investopedia* veb sahifəsi *dayanıqlı artım* “hər hansı bir firmanın maliyyə levecini (borclanmanı) artırmadan nail olduğu maksimum artım tempi” kimi tərif verir.

Bəs *dayanıqlı iqtisadi artım* (“*sustainable economic growth*”) nədir? Tez-tez bu terminin dilimizə “*davamlı artım*” kimi tərcümə edildiyi də faktdır. Qeyd edək ki, Adam Smitdən başlayaraq, alimlər *iqtisadi artım* üçün müxtəlif məhdudiyyətlərin mövcud olduğunu müşahidə etmişlər. Adam Smit uzunmüddətli dövrdə əhalinin artımının maaşları aşağı salacağına və təbii resursların sürətlə tükənməsinə gətirib çıxaracağına inanırdı. Tomas Maltus 1798-ci ildə nəşr olunmuş “Əhalinin prinsipləri üzərinə esseylər” adlı əsərində əhalinin sürətli təbii artımının onları açlığa və səfalətə məhkum edəcəyi fikrini irəli sürürdü (“Maltus tələsi”).

Məlumdur ki, ekstensiv artım hesabına iqtisadi artımın müvəqqəti *davamlılığını* təmin etmək olar. Lakin, *dayanıqlı* iqtisadi artım üçün *davamlı* artım zəruri şərt olsa da, o,

təkbaşına kafi deyil. BMT-nin 1987-ci il Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasına görə, əgər *iqtisadi inkişaf*³ cari nəslin ehtiyaclarının gələcək nəslin bacarıqlarına xələl gətirmədən təmin edilməsi” şərtini ödəyə bilirsə, bu zaman o, *dayanıqlı* hesab oluna bilər. Bəs iqtisadi artımın *dayanıqlılığını* necə təmin etmək olar? Gəlin ilk öncə *iqtisadi artımın* mahiyyətinə baxaq.

Adətən ədəbiyyatda iqtisadi artım bir ölkə daxilində yaradılan məcmu məhsulun – məhsul və xidmətlərin bazar dəyərinin (real) dövr ərzində dəyişməsi ilə ölçülür. Çox vaxt iqtisadi artım ölkədə istehsal olunan real ÜDM-in faiz dəyişməsi kimi də xarakterizə olunur. Digər yanaşma kimi, artımı adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin artımı kimi də hesablayırlar. Adambaşına düşən ÜDM-in artımı əslində ÜDM-in artımından əhalinin təbii artımının çıxılması kimi də hesablamaq olar. Əhalinin təbii artımı hesabına baş verən ÜDM-in həcmnin böyüməsi *ekstensiv artımdır*. ÜDM-in artımı istehsal amillərinin məhsuldarlığının yaxşılaşması hesabına da baş verə bilər. Bu, əslində iqtisadi səmərəliliyin artdığını göstərir.

Yuxarıdakı misallar ÜDM-in artımının müxtəlif amillər hesabına baş verdiyini göstərir. Görkəmli iqtisadçı Solou tərəfindən təklif edilən “artım mühasibatlığı” adlanan metodoloji yanaşma əslində, ÜDM-in artımını müxtəlif amillərə görə

bölüşdürməyə imkan verir. İqtisadi ədəbiyyatda məcmu istehsalın yaradılmasının istehsal amillərindən asılılığını təsvir etmək üçün müxtəlif istehsal funksiyaları təklif olunur. Bunların ən məşhuru Kobb-Duqlas istehsal funksiyasıdır ki, burada məcmu məhsulun fiziki kapital, işçi qüvvəsi və hər iki amilin müştərək məhsuldarlığını özündə ehtiva edən ümumi faktor məhsuldarlığı hesabına yaradıldığı fərz olunur.

Misal üçün, əgər ümumi məhsuldarlıq 3%, kapital və işçi qüvvəsi isə 2% artırsa, bu zaman məcmu istehsalın artımı 5% təşkil edəcəkdir. Bu göstərici isə ikiqat iqtisadi artımın təqribən on il ərzində baş verməsini təmin edir³.

Beləliklə, iqtisadi artım iki mənbə hesabına baş verir. Birinci halda iqtisadi böyümə ümumi məşğulluğun artması, işçi qüvvəsinin orta təhsil səviyyəsinin yaxşılaşması, həmçinin, fiziki kapitalın həcmnin genişləndirilməsi hesabına baş verir. İkinci halda isə iqtisadi böyümə bir vahid istehsal amili hesabına yaradılan məhsulun (məhsuldarlığın) artması nəticəsində reallaşır. Buna misal olaraq, yaxşı idarəetmə bacarıqlarının və ya siyasətin, uzunmüddətli dövrdə isə yalnız bilik bazasının genişlənməsi hesabına

³İkiqat iqtisadi artımın sadə hesablama qaydası “72 qaydası” adlanır. Burada 72 ədədi illik iqtisadi artım tempinə bölünərək ikiqat artım üçün tələb olunan müddət hesablanır. Məsələn, bizim halda bu təqribən 12 il ($72/6 = 12$ il) tələb edir.

ortaya çıxan iqtisadi böyüməni göstərmək olar.

Artım mühasibatlığı sadə hesablama qaydalarına əsaslansa da, iqtisadçılara geniş tətbiq imkanları təqdim edir. Məhz bu sadə metodologiyaya əsaslanan görkəmli iqtisadçı Kruqman 1994-cü ildə nəşr olunan “Asiya möcüzəsi mifi” məqaləsində “Asiya pələnglərinin” iqtisadi artım möcüzəsini “mif” adlandırmışdır. Kruqman həmin məqalədə iddia edirdi ki, Şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadi artım “mücüzəsi” Sovetlər İttifaqının 1960-70-ci illərdəki yüksək artım nəticələri ilə oxşarlıq təşkil edir. Əslində, Sovetlər İttifaqının həmin dövrdəki “valehedici” iqtisadi artımını işçi qüvvəsi və fiziki kapitalın (əsas fondlarının) kütləvi mobilizasiyası – məşğulluğun artması və işçi qüvvəsinin orta təhsil səviyyəsinin yaxşılaşması, habelə, fiziki kapitala böyük həcmdə investisiya yatırımları ilə izah etmək mümkündür. Daha doğrusu, bütün bunlar nəzərə alındıqda, Sovet iqtisadi artımında heç bir “əsrarəngizlik” qalmırdı.

Kruqman burada iki məsələnin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Birinci, bu artımlar böyük səylər hesabına baş verirdi – həmin illərdə yüksək investisiyaları malliyələşdirmək üçün tələb olunan iri həcmli yığımlar cari istehlakın gələcək istehsal qurban verilməsini zəruri edirdi. İkinci, fiziki kapital və işçi qüvvəsi hesabına baş verən artımı uzunmüddətli dövrdə

davam etdirməyin mümkün olmaması idi. Bunun səbəbi isə iqtisadçılara yaxşı tanış olan “azalan marjinal verimlilik” prinsipinin qüvvədə olmasıdır. Yəni, hər hansı istehsal amilinin (miqdarının) əlavə bir vahid (marjinal) artırılması nəticəsində yaradılan son məhsulun həcmində azalma meyli müşahidə olunur.

Kruqman həmin məqaləsində qeyd edirdi ki, ilk vaxtlarda Sovet iqtisadi artımını təhlil etməyə başlayan iqtisadçılar bu artımın istehsal amillərinin və səmərəliliyin sürətli artımı hesabına baş verməsi faktı ilə qarşılaşacaqlarını düşünürdülər. Lakin, tədqiqatlar göstərdi ki, Sovet İttifaqında sürətli iqtisadi artım yalnız istehsal amillərinin fiziki artımı hesabına baş vermiş, səmərəliliyin artımının iqtisadi böyüməyə töhfəsi isə, demək olar ki, əhəmiyyətsiz olmuşdur.

Beləliklə, Kruqman Şərqi Asiya ölkələri ilə Sovet İttifaqındakı sürətli iqtisadi artım arasında oxşarlıq olduğunu göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, istehsal amillərinin fiziki artımının nəzərə alınması həmin ölkələrdəki sürətli iqtisadi artımı, demək olar ki, tam izah edirdi. Başqa sözlə, Şərqi Asiya ölkələrində də sürətli iqtisadi artım resursların kütləvi mobilizasiyası hesabına baş vermişdi. Bu da uzunmüddətli dövrdə yüksək iqtisadi artım tempinin davam etdirilməsini (dayanıqlılığını) təmin etmirdi, yəni sürətli iqtisadi böyümə səngiməyə məhkum idi.

Qeyd olunduğu kimi, çox vaxt iqtisadi artımdan danışarkən, uzunmüddətli dövrdə iqtisadi potensialın artması nəzərdə tutulur. Uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımı müəyyənləşdirən amil məcmu təklif hesab olunur. Lakin, qısamüddətli və ortamüddətli dövrdə cari istehsalın səviyyəsi onun trendindən (potensial səviyyə) kənarlaşa bilər. Buna səbəb kimi, istehsal amillərinin izafi yüklənməsini göstərmək olar.

Lakin, cari istehsal öz uzunmüddətli trendindən kənarlaşsa da, məcmu tələb hər zaman məcmu təklifə (cari istehsal) bərabər hesab olur. Buna görə də qısamüddətli dövrdə cari istehsalın artım tempi öz uzunmüddətli artım tempini üstələyə və ya ondan aşağı ola bilər. Amma, bu artım tempi dayanıqlı deyil və uzunmüddətli dövrdə öz trendinə qayıdacaq.

Bütün bunlara nümunə kimi, yaxın zamanda Türkiyədə aşağı faiz dərəcəsi üzrə aparılan polemikanı göstərmək olar. Türkiyədə bəzi iqtisadçılar iddia edir ki, bu ölkədə faizlər yuxarı olduğundan, yüksək faiz investisiya qoyuluşunu və iqtisadi artım tempini azaldır. Onların əksinə, tanınmış makroiqtisadçı Refet Gürkaynak hesab edir ki, ölkə iqtisadiyyatındakı problem faizlərin yüksək olmasında deyil - əsas maneə iqtisadi potensialın artım tempinin azalmasıdır. Professor Gürkaynak göstərir ki, faizin aşağı salınması istehlakı təşviq etməklə, məcmu tələbin artmasına və sonda iqtisadi

hərərətlənməyə gətirib çıxaracaqdır. Onun fikrincə, ölkə iqtisadiyyatı üçün zəruri tədbirlər məcmu tələbin dəstəklənməsi yox, əksinə, iqtisadi potensialın artması üçün tələb olunan struktur islahatlarının aparılması olmalıdır.

Türkiyə nümunəsi bizə dayanıqlı iqtisadi artım hadisəsini başqa bir prizmadan təqdim edir. Məlum olur ki, dayanıqlı iqtisadi artım uzunmüddətli bir prosesdir və iqtisadi potensialın artması və ya “istehsal imkanları sərhəddinin” xaricə doğru genişlənməsi baş vermədiyi zaman, tələb kimi amillərin hesabına baş verən iqtisadi artım dayanıqlı ola bilməz.

Beləliklə, yuxarıdakı misallardan da aydın olur ki, uzunmüddətli dövrdə istehsal amillərinin (işçi qüvvəsi, fiziki kapital və. s) fiziki həcmnin artması, qısa və orta müddətli dövrdə isə tələb amili hesabına meydana gələn iqtisadi artım tempi dayanıqlı hesab oluna bilməz. Yalnız iqtisadi səmərəliliyin, innovasiyaların və texnoloji tərəqqinin təmin olunması hesabına baş verən iqtisadi artım dayanıqlı ola bilər. Geniş mənada isə “*dayanıqlı*” artım həm də nəsillərarası fərqli və müxtəlif qrupların maraqlarını təmin etməli və bunun eyni anda üç əlaqəli sahələrdə - iqtisadi, sosial və ekologiya sahələrində reallaşmasına nail olmalıdır.